sciendo
DOI 10.2478/jazcas-2018-0013

JAZYKOVÉ ZNALOSTI A OVLÁDANIE JAZYKA[1]

JURAJ DOLNÍK
Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

DOLNÍK, Juraj: Linguistic knowledge and command of language. Journal of Linguistics, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 77 – 89.

Abstract: Drawing on the ideas of many pragmatically based philosophers of language and linguistics, the author proposes a conception of command of language with regard to linguistic cultivation of language users. His approach to the problem may be summarized in the sentence that the cultivation of the mother tongue is adequate when it is in harmony with communicative rationality that originated from the fact that human beings are behavioural-actional creatures. The main point is that the rationality of communication is based on the function of the intention-emergent-mechanism; that is, we are in natural linguistic state if the working of this mechanism is not disturbed. The cultivation of command of language can only be successful as the developing of the natural linguistic state when the requirement of the natural coordination of the behavioural and actional linguistic competence remains in force, in other words, it is necessary to take into consideration that for the natural command of language is responsible the interplay of the not-knowledge-based grammatical disposition and the language knowledges.

Key words: command of language, cultivation, communicative rationality, linguistic knowledge, not-knowledge-based-grammatical disposition.

0. ÚVOD

Otázka, ako ovládame materinský jazyk, resp. ako dospievame k jeho ovládaniu, zaujíma jednak tých, ktorí chcú preniknúť do tajov ľudskej mysle, a jednak tých, ktorí sú zameraní na to, ako sa dá podporovať a kultivovať mentálna aktivita jednotlivca so zreteľom na zmocňovanie sa vlastného jazyka. Pri hľadaní odpovede na túto otázku v centre pozornosti je tak buď povaha ducha človeka („duch“ sa chápe ako mozog, na ktorý nazeráme na istom stupni abstrakcie; porov. Chomsky, 2016, s. 41) z perspektívy jazyka ako jeho závažného konštituenta a tým aj samotný jazyk v štruktúre mysle, alebo pôsobenie na ovládanie jazyka na základe poznania jeho povahy. Tento výklad je nasmerovaný na tento druhý aspekt ovládania jazyka.

Pri reakciách na otázku, v čom spočíva ovládanie jazyka, kľúčovým výrazom je *znalosť*: ovládať jazyk znamená mať primerané znalosti. Pozornosť sa tak obracia na jazykové znalosti, ich povahu a pôvod. Výklad týchto znalostí by bol kontraintuitív-

[1] Štúdia vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0338/16 *Slovenský jazyk v komunikačných formáciách.*

ny, keby sa nepovažovalo za samozrejmé, že ide o implicitné, tacitné, neuvedomované znalosti, dokonca o znalosti, ktoré nášmu vedomiu principiálne nie sú ani prístupné. Pripomeňme si pojem „znalosť gramatiky“ Noama Chomského: „Ako používam ja tento výraz, znalosť môže byť neuvedomovaná a vedomiu neprístupná. Môže byť „implicitná“ alebo „mlčky existujúca“. Ani najvyššia miera introspekcie by nám nemohla ukázať, že poznáme isté pravidlá alebo princípy gramatiky... alebo že používanie jazyka má do činenia s mentálnymi reprezentáciami, ktoré sa vytvárajú týmito pravidlami a princípmi“ (Chomsky, 1981, s. 131). V jeho chápaní lingvistiky skúmanie má byť zamerané na znalosť jazyka v tomto zmysle (teda na univerzálnu gramatiku v jeho poňatí) a na jej pôvod, čo je aj orientovanosťou na skúmanie istých aspektov ľudského ducha (pripomeňme si, že Chomsky dáva do priamej súvislosti skúmanie univerzálnej gramatiky s „morálnofilozofickým“ programom D. Humea, teda s jeho vedou o povahe človeka; op. cit., s. 37). Znalosť (vedenie) v tomto prípade neznamená nič iné ako byť v istom mentálnom stave, ktorý je charakterizovaný abstraktnými pravidlami a princípmi, ich abstraktnou schémou. Jazyková (u neho v podstate gramatická) kompetencia je založená na tejto tacitnej znalosti. Ponúka sa idea, že „schopnosť, ktorou pri vnímaní principiálne neurčitého množstva viet dokážeme určiť, či sú v danom jazyku možné, alebo nie, sa dá vysvetliť len predpokladom, že kognitívny systém dospelého hovoriaceho obsahuje okrem iného abstraktnú schému pravidiel, ktorá špecifikuje práve triedu viet, ktoré sú možné v tomto jazyku. Podľa toho ovládať istý jazyk znamená byť vybavený kognitívnymi štruktúrami, ktoré túto schému pravidiel vytvárajú“ (Fanselow – Felix, 1993, s. 36). Ako vieme, ide o biologickú výbavu (a je teda geneticky určená), ktorá vymedzuje oblasť možných realizácií, čiže možné ľudské jazyky.

Kým pre Chomského ako racionalistu, pracujúceho metódou idealizácie (konštruujúceho ideálneho nositeľa jazyka), aplikujúceho „galileovský štýl“ myslenia (spočívajúci v konštruovaní abstraktných modelov, ktorým sa prisudzuje status vyššieho stupňa reality v pomere k zmyslami vnímanému svetu), v základe ovládania jazyka sú vrodené znalosti (vytvárajúce univerzálnu gramatiku), empiristi, ako ich sám označuje, vychádzajú z toho, že počiatočným stavom nie je univerzálna gramatika, ale „systém segmentačných postupov, klasifikácie, generalizácie a indukcie..., ktoré sa aplikujú na empirické údaje, z čoho potom vyplynie gramatika“ (Chomsky, 1981, s. 235). Podľa empiristov gramatické znalosti teda nadobúdame kognitívnymi operáciami, ktoré explicitne, cieľavedome a premyslene využíva klasický lingvista pri konštrukcii gramatiky. V opozícii s nativistickým prístupom Chomského je aj už klasická interakčná teória Jeana Piageta, podľa ktorej základ jazyka sa vytvára tým, že dieťa v interakcii s prostredím nadobúda senzo-motorické konštrukcie, a v podobnom duchu pristupuje k jazyku aj funkcionalista, presadzujúci prístup založený na používaní jazyka (Tomasello, 2015). K východiskovým tézam funkcionalistu patrí, že jazykové štruktúry vzchádzajú z používania jazyka, takže nositelia jazyka si môžu osvojiť všetky štruktúry z jazykovej praxe, že jazykovú kompetenciu tvorí

štruktúrovaný komplex jazykových konštrukcií nesúcich významy a že jazyk a nadobúdanie jazyka sú neoddeliteľne spojené s kognitívnymi a sociokognitívnymi procesmi z mimojazykovej oblasti (podľa Tomasella hypotéza univerzálnej gramatiky je zbytočná, lebo gramatické štruktúry vzchádzajú z konkrétnych prehovorov). Môžeme si podčiarknuť, že nativistický prístup aj antinativistické koncepcie poskytujú teoretické obrazy nadobúdania a ovládania jazyka, založené na neuvedomovaných znalostiach, s výkladmi o ich prínose k poznaniu bytostnej povahy človeka. Dôležité je uvedomiť si zásadný rozdiel medzi týmito koncepciami, ktorý sa týka závislosti/nezávislosti gramatiky. Pripomeňme si, že nativistická koncepcia zahŕňa hypotézu o autonómnosti gramatiky, podľa ktorej gramatika je nezávislým komponentom ducha. Je autonómna vo vzťahu k jeho ostatným častiam (k znalostiam o svete, usudzovacej schopnosti, pamäti, matematickým schopnostiam a pod.), čo preukazujú javy demonštrujúce nezávislosť osvojovania (materinského) jazyka od všeobecnej inteligencie (jazyk si normálne osvoja aj jednotlivci s obmedzenou inteligenciou, dokonca aj s istým stupňom mentálnej retardovanosti, alebo naopak osvojovanie jazyka je narušené, hoci daní jednotlivci sa vyznačujú normálnou všeobecnou inteligenciou). Antinativisti však vychádzajú z toho, že gramatika nie je nezávislá od všeobecnej kognitívnej aj komunikatívnej funkcie, kooperuje so všeobecnými kognitívnymi schopnosťami, a teda nie je možné, že nie je nimi ovplyvnená, že nie je formovaná aj pod vplyvom komunikatívnej funkcie. Jej závislosť sa podčiarkuje aj tým, že jej podoba vzišla z evolučného pohybu: aj gramatika sa dá vysvetliť len tak ako aj ostatné prejavy organizmov.

1. PRAKTICKÉ HĽADISKO

Z praktického hľadiska sa azda ešte naliehavejšie natíska otázka, čo zahŕňa ovládanie jazyka. V našom prostredí častejšie počujeme, že niekto ovláda nejaký cudzí jazyk („perfektne ovláda angličtinu, nemčinu“ a pod.), ako ovláda svoj jazyk. Keď je reč o vlastnom jazyku, o slovenčine, spravidla sa myslí na spisovnú slovenčinu, napríklad konkurzný text zahŕňa požiadavku, že uchádzač musí dobre ovládať spisovný jazyk slovom aj písmom, pričom dobre ovládať znamená hovoriť a písať podľa kodifikovanej normy. Idea ovládania spisovného jazyka v tomto zmysle dominuje v jazykovej edukácii (v najširšom zmysle, teda aj v jazykovej kritike a v jazykovom poradenstve – v tomto zmysle sa výraz edukácia používa v celom texte) s predstavou, vnímanou ako samozrejmosť, že fundamentálnou oporou kodifikovanej normy sú zákonitosti jazyka. Platnosť tejto predstavy je dokonca legislatívne zafixovaná, a to v Zákone NR SR č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky, v ktorom v odseku (3) § 2 („Štátny jazyk a jeho ochrana“) čítame: „Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je neprípustný.“ To znamená, že do kodifikovanej podoby jazyka, čiže do kodifikovanej normy spisovného jazyka, môže zasahovať len ten, kto ovláda zákonitosti toh-

to jazyka, čiže disponuje primeranými znalosťami. Podľa toho najlepšie ovládajú spisovný jazyk experti, ktorí skúmajú zákonitosti tohto jazyka a dokážu aj explicitne vyjadriť zodpovedajúce znalosti. Vynára sa však problém, ako posudzovať z tohto hľadiska expertov, ktorí v jazyku nevidia zákonitosti, ale sociálne pravidlá (pravda, ak ich fundamentalisticky nestigmatizujeme, nemarginalizujeme, a tak problém odstránime v zárodku), avšak v našej súvislosti je relevantné to, že do konceptu ovládania jazyka sa tak včleňujú aj explicitné znalosti. A iste nie sme kontraintuitívni, ak tento koncept obohatíme tým, že ovládanie (materinského) jazyka automaticky zahŕňa schopnosť myslieť v ňom a komunikovať ním, ako aj reagovať na jazykové prejavy z hľadiska ich správnosti, primeranosti vhodnosti a pod. Takýto postup pri vymedzovaní tohto konceptu môže vyústiť do jednoduchého záveru, že ovládanie jazyka pozostáva z implicitných a explicitných jazykových znalostí, týkajúcich sa pravidiel jazyka a jeho používania.

V tejto súvislosti je namieste poznámka, že ako aj iné javy, aj ovládanie jazyka sa dá chápať v užšom aj širšom zmysle; napríklad v publikácii Hauser et al. (2002) sa hovorí o jazykovej schopnosti v užšom zmysle, ktorá zahŕňa ovládanie syntaktického mechanizmu jazyka, kým táto schopnosť v širšom zmysle obopína aj ďalšie kognitívne systémy, a to senzo-motorický a konceptuálno-sémantický systém (syntaktické štruktúry s lexikálnymi prvkami musia byť „pripravené“ na foneticko-artikulačnú aj sémanticko-konceptuálnu interpretáciu). Z praktického hľadiska, z perspektívy pozorovania používateľov v jazykovej (v našom prípade spisovnojazykovej) praxi, na otázku, kto ovláda jazyk, môžeme v najširšom zmysle odpovedať tak, že ten, kto v rámci pravidiel svojho jazyka produkuje výrazovo-významové štruktúry s adaptáciou na meniace sa podmienky komunikácie a, samozrejme, takým štruktúram aj rozumie (ovládanie jazyka tak zahŕňa jazykovú aj komunikačnú kompetenciu). Ak ovládanie jazyka parafrázujeme ako „nadobudnutie vlády (moci) nad jazykom“ (čiže ako výsledok z-moc-ňovania sa jazyka), do pozornosti sa dostáva, že subjekt sa adaptoval na podmienky jazyka, čo sa prejavuje ako jeho jazyková viabilita, životaschopnosť, preukazovaná tým, že dokáže reprodukovať seba ako sociálnu bytosť, ako bytosť reprezentujúcu dané sociokultúrne prostredie. Adaptovať sa na podmienky jazyka znamená prispôsobovať jazykové reakcie pravidlám jazyka, a to predpokladá citlivosť, vnímavosť voči nim – jazykovú senzibilitu –, ktorá jednotlivca v jazykovej praxi privádza k jazykovým reakciám konformným s pravidlami aj bez ich znalosti, ale aj k reakciám založeným na implicitných znalostiach. Reflexívnym prejavom reakcií vzchádzajúcich z jazykovej senzibility je explicitná znalosť pravidiel. Či istá stránka jazykovej senzibility je založená na vrodenej predispozícii, napríklad na univerzálnej gramatike v zmysle teórie N. Chomského, z praktického hľadiska nie je významné. Z tohto zorného uhla je významná otázka, aké zasahovania do kultivácie ovládania jazyka sú adekvátne so zreteľom na diferencovanú jazykovú senzibilitu subjektu. Táto senzibilita je diferencovaná tým, že sme odlišne citliví, vnímaví voči druhom jazykových pravidiel, čo sa prejavuje v miere podpory na-

šich reakcií na ne pozornosťou a učením sa. K stavu ovládania (materinského) jazyka jednotlivec dospieva bezprostrednými a sprostredkovanými (sprostredkovačmi sú pozornosť a učenie sa) reakciami na pravidlá.

Do spomínaného jednoduchého záveru o ovládaní jazyka sa vnáša táto úprava: ovládanie jazyka je založené na bezznalostnej jazykovej dispozícii a selektívnych implicitných a explicitných jazykových znalostiach, ktoré sa vzťahujú na pravidlá jazyka a jeho používania. Za touto úpravou je predpoklad, že ovládanie jazyka zahŕňa znalostný aj bezznalostný komponent a že znalostná zložka sa vyznačuje selektívnosťou. Tento predpoklad vzišiel z pozorovania bežných používateľov materinského jazyka z perspektívy otázky, ako ovládajú svoj jazyk, a z analýzy a interpretácie aspektov človeka ako bytosti svojho druhu, na základe ktorých sa dajú zdôvodniť závery vyvodené z pozorovania. Predpoklad má tak empirický (observančný, podporovaný aj introspekciou) a „antropoanalytický" podklad. Z hľadiska sledovanej praktickej otázky – kultivovanie ovládania jazyka – do ohniska pozornosti sa dostáva vzťah medzi bezznalostným komponentom ovládania jazyka a selektívnymi jazykovými znalosťami. Fundamentálnym problémom edukačnej praxe je, že sa nepočíta s bezznalostným komponentom, a tak sú isté štandardné kultivačné aktivity nekompatibilné s jazykovomentálnym stavom nositeľa materinského jazyka.

2. BEHAVIORÁLNA A AKČNÁ JAZYKOVÁ KOMPETENCIA

Vyjdime z pozorovania. Je dobre známe, že to, čo je nám najsamozrejmejšie, sa ocitá mimo našej pozornosti (ako je známe, pre L. Wittgensteina to bolo významným interpretačným podnetom). Takou samozrejmosťou je, že keď niekto za normálnych okolností hovorí svojím jazykom – a keď sledujeme seba pri hovorení, je to ešte výraznejšie –, jazykové výrazy akosi samy od seba sa nám vynárajú a objavujú na jazyku, „naskakujú" nám na jazyk, čo sa nám ukáže ako niečo zvlášť fascinujúce, keď maximálne zvýšime tempo reči (keď počúvame napríklad reportáž zdatného športového reportéra). Hovorievame, že jazyk používame automatizovane, ale ak si uvedomíme, že automatizovanosť úkonov je výsledkom cviku, tréningu, drilu, nesedí nám to, lebo materinský jazyk si predsa neosvojujeme týmto spôsobom. Veď deti si ho internalizujú „len tak", „akoby mimochodom" popri svojich aktivitách v socializačnom procese. Z pozorovania tohto javu sa dá vyvodiť hypotéza, že používateľ jazyka je riadený zvláštnym zariadením, ktoré som už dávnejšie nazval intenčno-emergentný mechanizmus. Je to mechanizmus, ktorého fungovanie umožňuje, aby sa používateľ upriamoval na svoje komunikačné – a širšie sociálno-interakčné – intencie, pretože potrebné reťazce výrazov sa mu vynárajú, objavujú na jazyku akosi samočinne (emergencia v tomto význame) v gramatických formách a usúvzťažneniach, ktoré zodpovedajú gramatickým pravidlám daného jazyka. Kde môžeme nájsť oporu pre túto hypotézu? Ponúka sa nám fundamentálny spôsob existencie človeka.

Človek ako bytosť svojho druhu existuje ako biologicko-kognitívno-sociokultúrny tvor. Ako biologická bytosť je vybavený inštinktmi, nepodmienenými reflexmi aj intuíciou (?), ktorá mu umožňuje niečo „vycítiť", „vytušiť", „z ničoho nič na niečo prísť" a pod. Tieto prírodné (a teda doslova prirodzené) danosti sú jeho elementárne riadiace sily, ktoré sú pre neho veľmi výhodné, pretože mu „zariaďujú" funkčne dôležité správania bez toho, aby musel sám vyvinúť úsilie (napr. inštinktívne zatvorenie očí pred ohrozujúcim predmetom). Príroda ho teda vybavila riadiacim mechanizmom elementárneho správania, ktoré je pre neho existenčne dôležité, no napriek tomu sa odohráva mimo jeho vôle, pozornosti, zameranosti. V tomto inštinktívno-reflexno-intuitívnom (?) správaní vidím zdroj našej behaviorálnej kompetencie, schopnosti správať sa aj nad rámcom našej biologickej určenosti. Na základe prírodnej (prirodzenej) behaviorálnej dispozície (danosti) človek ako druh bol potenciálne nastavený na možné situácie, v ktorých koná (vykonáva činnosť) s podporou zodpovedajúceho správania (napríklad nepozorovane sa správať pri love alebo rituálne správanie pri prinášaní obety nadprirodzeným silám). Na otázku, ako mohlo vzísť nadinštinktívne správanie z inštinktívnych reakcií, odpovedám: analógiou. Len, ako to opakovane zdôrazňujem, rozsah pojmu analógia treba vymedziť jej chápaním ako „v tom duchu, v tom zmysle", takže nezahŕňa iba usudzovanie pomocou analógie, resp. riešenie proporčnej rovnice typu 4 : 2 = 8 : x, ale aj prípady, keď sme analógiou takpovediac zasiahnutí a pociťujeme, že sa správame v duchu, v zmysle už praktizovaného správania, a teda to mimovoľne, intuitívne (?) akceptujeme, lebo veď sa správame v duchu toho, čo je osvedčené, už overené ako dobre fungujúce. Správať sa „v tom duchu, v tom zmysle" tak môže znamenať jednak správať sa podľa istého vzoru, príkladu, prípadu a jednak spôsob správania, ktorý vzišiel z mimovoľnej, intuitívnej (?) imitačnej reakcie na už praktizovaný spôsob správania. Tento spôsob prostredníctvom mimovoľnej imitácie rozšíri svoju doménu výskytu a existuje ako originál a imitát, ktorý je produktom interpretácie originálu („v tom duchu, v tom zmysle", čiže podľa interpretácie originálu so zreteľom na jeho akceptáciu v rozšírenej doméne). To, čo pri opise vystihujeme výrazom mimovoľný, intuitívny (?) imitát, prežívame ako správanie zodpovedajúce tomu, čo je nám nejako vlastné.

Analogickým správaním vo vzťahu k inštinktívno-reflexnému správaniu sa navodila behaviorálna kompetencia človeka ako schopnosť správania, ktoré podporuje jeho konanie, činnosť, čiže zámernú aktivitu s istým cieľom. To, že človek je biologicko-kognitívno-sociokultúrna bytosť, zahŕňa, že je behaviorálno-akčná bytosť. Tento spôsob jeho existencie má v sebe pôsobivo jednoduchú racionalitu – racionalitu prostej účelnej komplementárnosti: obidve zložky „robia svoju prácu", sú funkčne komplementárne, aby aktivita bola efektívna (aktivita ako strešný pojem správania a konania). Len si pripomeňme našu aktivitu pri čítaní, ako jednoducho a účelne kooperuje naše čitateľské správanie (samozrejmá apercepcia napísaného) s „čitateľskou činnosťou" (konaním), spočívajúcou v zameraní sa na to, prečo knihu čítame. To, že človek je behaviorálno-akčná bytosť, sa, samozrejme, nestráca ani v jeho ja-

zykovej modalite, ani vtedy, keď ho vnímame ako nositeľa jazyka. Ovládanie jazyka, ktorý je jeho fundamentálnym konštituentom, sa dá vystihnúť aj ako špecifický prípad štruktúry ľudskej aktivity, ako funkčná komplementarita behaviorálnej jazykovej kompetencie a akčnej jazykovej kompetencie, ako koordinované fungovanie týchto kompetencií (porov. s prácou Dolník, 2012, s. 185). Z predchádzajúceho výkladu vyplýva, že behaviorálna jazyková kompetencia je špecifický prípad behaviorálnej kompetencie, ktorá vzišla z podnetu inštinktívneho správania. Analógia, prostredníctvom ktorej sa táto kompetencia zrodila, sa vzťahuje na celú štruktúru (model) aktivity príslušných biologických tvorov: predátor sa môže inštinktívne sústrediť na to, aby sa zmocnil koristi, pretože lovecké približovanie k nej má zvládnuté tak, že sa môže upriamiť výlučne na rozhodujúci akt.

3. KOMUNIKAČNÁ RACIONALITA

Ovládanie jazyka, chápané ako súčinnosť behaviorálnej a akčnej jazykovej kompetencie, je tak zdôvodniteľné komunikačnou racionalitou, ktorá sa prejavuje pri fungovaní intenčno-emergentného mechanizmu. Povaha ovládania jazyka je teda určená komunikačnou racionalitou ako špecifickým prípadom racionality ľudskej aktivity, analogickej s „múdrosťou“ evolúcie, z ktorej vzišli biologické tvory schopné aktivít s načrtnutou štruktúrou. Komunikačná racionalita však má dosah aj na osvojovanie jazyka, na cestu k jeho ovládaniu. Veď osvojovanie (materinského) jazyka prebieha v komunikácii, v rámci komunikačných udalostí, v ktorých ide o interakčné zámery, ciele. Pozornosť sa upriamuje na dosahovanie zámerov, cieľov, na sociálny zmysel komunikácie, a nie na výrazy, ich tvary a usúvzťažňovania (úsilie matky naučiť dieťa v elementárnej vývinovej fáze vyslovovať hlásky, slová je z hľadiska celkového osvojovania jazyka zanedbateľné). Jednotlivec sa upína na to, ako má jazykovo konať, aby realizoval svoje zámery, dosahoval svoje ciele, a súčasne sa adaptuje na jazykové správanie, ktoré je v pozadí jazykovej činnosti, na správanie založené na gramatických pravidlách. Adaptáciou dospieva k behaviorálnej jazykovej kompetencii, čo je predpokladom emergentného komponentu v spomínanom intenčno-emergentnom mechanizme. Túto kompetenciu jednotlivec nadobúda v duchu komunikačnej racionality, teda tak, aby jej nadobúdanie nezaťažovalo komunikačnú činnosť, aby svoju psychickú energiu mohol vynakladať na intenčnú stránku komunikácie. Behaviorálnej jazykovej kompetencii v tomto výkladovom kontexte zodpovedá to, čo som označil ako bezznalostná gramatická dispozícia (Dolník, 2016). Tu si len zopakujme, že ide o nadobudnutú schopnosť na správanie konformné s gramatickými pravidlami bez toho, aby táto schopnosť (kompetencia) zahŕňala nejakú reprezentáciu pravidiel, teda ich znalosť. Konštituuje sa v jazykovej praxi, do ktorej sú gramatické pravidlá „vpísané“, a je založená na nastavenosti človeka na analogické správanie, ktorého genetickým základom je imitačný inštinkt. Interpretačnú podporu pre tento koncept poskytuje výklad filozofa Johna R. Searla o inštitučnej skutoč-

nosti založenej na konštitučnom pravidle a na jeho chápaní „pozadia“ (background). Pripomínam jeho zhrňujúci výklad: „Aby sme to zhrnuli: Môžeme uznať, že sú extrémne komplexné, pravidlami riadené štruktúry ľudských inštitúcií, a takisto môžeme uznať, že tieto pravidlami riadené štruktúry zohrávajú kauzálnu rolu v štruktúre nášho správania; ale chcel by som konštatovať, že v mnohých prípadoch domnienka..., že naše správanie zodpovedá štruktúre pravidiel, lebo ich nevedome sledujeme, je jednoducho prevrátená. Správnejšie je, že vyvíjame komplex dispozícií, ktoré reagujú na štruktúru pravidiel“ (Searle, 2013, s. 155 – 156). A potvrdzuje ešte raz: „Skutočne jestvujú konštitučné pravidlá, ktoré fungujú kauzálne, a naozaj odhaľujeme tieto pravidlá v priebehu našej analýzy. Ale z toho nevyplýva, že osoba môže fungovať v spoločnosti len vtedy, keď sa fakticky naučila a namemorovala pravidlá a vedome alebo nevedome ich sleduje. A taktiež z toho nevyplýva, že osoba môže fungovať v spoločnosti, keď si pravidlá *ako pravidlá* „internalizovala“. Rozhodujúce je, že by sme nemali povedať, že osoba, ktorá je vo svojej spoločnosti doma, ... preto je tam doma, lebo zvládla pravidlá spoločnosti, ale skôr preto, lebo osoba vyvinula komplex schopností a zručností, ktoré spôsobujú, že v tejto spoločnosti je doma, a že tieto schopnosti vyvinula preto, lebo sú to pravidlá jej spoločnosti“ (op. cit., s. 157). Z tejto pozície si ešte raz podčiarknime, že ovládaniu gramatických pravidiel materinského jazyka zodpovedá táto sekvencia výrokov: Používateľ sa gramaticky nespráva preto tak, ako sa správa, lebo sleduje pravidlá gramatiky. Správa sa preto tak, lebo má predpoklady na to, aby bol disponovaný na také správanie, a túto dispozíciu na také správanie má preto, lebo je to spôsob správania, ktorý zodpovedá gramatickým pravidlám jeho jazyka.

Pripomeňme si ešte raz, že N. Chomsky sa nemohol stotožniť s tým, že k znalosti gramatiky svojho jazyka dieťa dospieva tak, že sa ju učí. Podľa neho sa to deje súčinnosťou geneticky stanovených princípov so skúsenosťami, ktoré získava v priebehu svojho vývoja. Píše: „Ak hovoríme o učení sa, tak si predstavujeme isté procesy: asociáciu, indukciu, cvičenie, vytváranie hypotéz a ich potvrdzovanie, abstrakciu, generalizáciu atď. To, že tieto procesy pri zmocňovaní sa jazyka zohrávajú rozhodujúcu úlohu, však nie je jasné“ (Chomsky, 1981, s. 137); on vychádza z toho, že gramatika v mysli rastie, dozrieva (ako napríklad srdce alebo vizuálny systém, teda telesné orgány; pre neho je univerzálna gramatika tiež orgánom). Ani o bezznalostnej gramatickej dispozícii nie je vhodné hovoriť ako o výsledku učenia sa. Primeranejšie je povedať, že dieťa si gramatické pravidlá osvojuje, a to tak, že si osvojuje gramatické správanie, ktoré vníma v svojom prostredí, čiže spôsob správania iných stáva sa aj jeho spôsobom správania na základe toho, že v ňom dozrieva, rastie dispozícia na také správanie. Otázka je, či zrenie dispozície na spôsob správania, ktorý praktizujú používatelia ovládajúci svoj jazyk, sa obmedzuje na gramatické pravidlá. Netýka sa to napríklad aj rečových aktov? Učí sa dieťa pýtať sa, prosiť, rozkazovať, sľubovať atď., alebo v ňom zrie dispozícia na zodpovedajúce spôsoby správania? Skôr si ich osvojuje, ako sa ich učí (keď ho matka napríklad učí, že sa má poďako-

vať, učí sa, kedy to má urobiť, teda učí sa vhodne správať, ale na „ďakovné správanie“ nadobúda dispozíciu). Je to otvorená otázka.

Racionalita jazyka vo vzťahu ku komunikácii (komunikačná racionalita v tomto kontexte) pôsobí na nositeľa jazyka tak, že ten je účelne vybavený bezznalostnou jazykovou dispozíciou aj jazykovými znalosťami, aby mohol efektívne realizovať svoju komunikačnú intenciu. Efektívnosť tu znamená, že používateľ vynakladá len toľko psychickej energie, koľko je na realizáciu intencie nevyhnutné, pričom energia sa sústreďuje práve na intenčný akt. Zameranosti na intenčné akty je podriadená jednak súčinnosť bezznalostnej jazykovej dispozície s jazykovými znalosťami a jednak súhra neuvedomovaných a viac alebo menej uvedomovaných jazykových znalostí. Na tomto mieste je primerané v rámci neuvedomovaných jazykových znalostí hovoriť o automatizovaných znalostiach. Neuvedomované (implicitné, tacitné) jazykové znalosti získavame v komunikačnej praxi spontánnymi, mimovoľnými, intuitívnymi (?) mentálnymi operáciami, napríklad znalosť, že isté výrazy znamenajú to a to, že výrazy sa používajú v priamom aj nepriamom význame, že niekto niečo hovorí, ale iné mieni, že niekto niekedy hovorí opak toho, čo si myslí, že niekedy sa nevyjadruje všetko, takže niečo si treba domyslieť a pod. Automatizované znalosti sú produktom praktickej aplikácie (uplatňovania v jazykovej praxi) vedome nadobudnutých znalostí vyúsťujúcej do ich návykového používania, takže sú v kauzálnom vzťahu k príslušným jazykovým aktivitám ako neuvedomované znalosti; výrazným príkladom sú automatizované pravopisné znalosti, ale aj štylizačné znalosti, ktoré sa týkajú ustálených formulácií, alebo rutinné jazykové reakcie v schematizovaných komunikáciách. Ako bezznalostná jazyková dispozícia aj neuvedomované jazykové znalosti – a v tom spočíva aj zmysel automatizácie istých znalostí – psychicky odbremeňujú používateľa, ktorého záujmom je presadiť svoju intenciu v sociálnej interakcii, a tak svoju psychickú energiu vynakladá na to, aby si zvolil spôsob, ktorým ovplyvní recipienta podľa svojej predstavy, teda ako zmení stav jeho informovanosti, ako ho získa pre podporu niečoho, ako ho pobaví, ako odmietne jeho návrh, ako s ním nadviaže priateľský vzťah atď. V popredí pozornosti sú znalosti týkajúce sa toho, ako uspieť intenčnými aktmi, ak v pozadí sú oporné prostriedky, ktoré túto psychickú koncentráciu umožňujú. Týmto pozadím je bezznalostná jazyková dispozícia ako báza behaviorálnej jazykovej kompetencie, na ktorú sa navrstvujú neuvedomované jazykové znalosti, a to takpovediac autochtónne aj automatizované.

Jazykové znalosti sú selektívne vo vzťahu k jazykovému správaniu, čiže k behaviorálnej jazykovej kompetencii. Čo zvládame na základe bezznalostnej jazykovej dispozície, nepotrebuje jazykové znalosti. A ďalej: kde nám stačia implicitné jazykové znalosti, nepotrebujeme uvedomované znalosti. Tento myšlienkový postup nás privádza k otázke miesta explicitných jazykových znalostí v ovládaní jazyka, ktorá je závažná pri sledovaní jeho kultivovania, k otázke korelácie medzi uvedomovanými jazykovými znalosťami a zdokonaľovaním ovládania jazyka. Také znalosti sú určite relevantné pri riešení úloh bezprostredne spojených s intenčnými aktmi (ako

to mám zoštylizovať, aby mi vyhoveli; ako to mám povedať, aby mi rozumeli; čo mám robiť, aby som ho presvedčil a pod.), hoci explicitné znalosti môžu byť prekážkou na ceste jazykovej intencie, tvorivosti, spontánneho, intuitívneho (?) riešenia úlohy, čo sa v jazykovej edukácii často aj prejavuje (keď napríklad pedagóg na základe svojich explicitných jazykových znalostí zasahuje do spontánneho štylizačného výkonu žiaka, do jeho citu pre štylizačné možnosti jazyka). Ešte výraznejším problémom je vzťah medzi týmito znalosťami a bezznalostnou jazykovou dispozíciou. Zasahovanie do tejto dispozície v mene jej „racionalizácie", resp. jej „racionálnej" kontroly a regulácie odporuje racionalite jazyka v jeho komunikačnom aspekte. Nie je však predsa len prospešné, keď sa navodí reflexívna kompetencia vo vzťahu k tejto dispozícii, ktorá je jej oporou v prípade, keď dispozícia neposkytuje istotu v gramatickom správaní, prípadne zlyháva? Kedy však používateľ, opierajúc sa o túto dispozíciu, pociťuje neistotu, resp. jej zlyhanie? Neistota sa objavuje, zdanlivo paradoxne – práve pod vplyvom „racionalizácie" dispozície (napríklad zneistenie vyvoláva korekcia, resp. kritika slovného tvaru, ktorý je „vpísaný" do jazykovej praxe ako pravidlo, povedzme *piatka*, ale aj *piatku*). Ale bezznalostná jazyková dispozícia sa „zháči", samozrejme, aj vtedy, keď nenachádza príklad v jazykovej praxi (napríklad plurálny genitívny tvar substantíva *ego*). Ukazuje sa však, že používatelia si dokážu poradiť bez toho, aby disponovali reflexívnou kompetenciou (dobrým príkladom je výraz *Euro*; zavedenie tohto výrazu do jazykového života bolo sprevádzané poučením o plurálnom genitívnom tvare *Eur*; v jazykovej praxi sa však šíri neskloňovaný tvar – päť, desať *Euro*; používatelia dávajú najavo, že „racionálny" tvar *Eur* nie je konformný s ich dispozíciou). Koncepcia kultivovania ovládania materinského jazyka nemôže byť založená na idei, že jeho zdokonaľovanie predpokladá „racionalizáciu" v každom aspekte, čiže pestovanie reflexívnej kompetencie vo vzťahu k jazyku a jeho používaniu. Treba brať do úvahy, že ovládanie jazyka zahŕňa bezznalostnú jazykovú dispozíciu aj implicitné a explicitné jazykové znalosti a je riadené intenčno-emergentným mechanizmom.

4. PRIRODZENÝ JAZYKOVÝ STAV

Z výkladu vyplýva, že kultivovanie ovládania (materinského) jazyka je adekvátne vtedy, keď je v súlade s komunikačnou racionalitou, ktorej riadiaca sila vzišla z toho, že sme behaviorálno-akčné bytosti. Komunikačná racionalita riadi ovládanie jazyka ako súhru bezznalostnej jazykovej dispozície a implicitných aj explicitných jazykových znalostí, ktorá umožňuje efektívnu komunikáciu, založenú na optimálnom využívaní psychickej energie vynakladanej pri tejto aktivite. Keďže táto racionalita vzišla z našej bytostnej povahy, riadenie sa touto súhrou je náš prirodzený jazykový stav, v ktorom sa riadime intenčno-emergentným mechanizmom. Adekvátna kultivácia ovládania jazyka sa prejavuje v normálnom fungovaní tohto mechanizmu v rozličných komunikačných podmienkach („normálne" je dobré fungovanie, t. j. aké má

byť, čo je určené optimalitou spomínanej súhry). Vyjadrené v duchu prevencie, intervencie do ovládania jazyka nemajú narúšať prirodzenú súčinnosť behaviorálnej a akčnej jazykovej kompetencie (jazykového správania a jazykového konania), a teda narúšať spôsob jazykovej aktivity, ktorý vzišiel z diferencovanosti našej jazykovej senzibility (odlišnej citlivosti, vnímavosti voči druhom jazykových pravidiel).

Prirodzený jazykový stav vytvára našu prirodzenú jazykovú asimilačnú bázu ako špecifický prejav našej asimilačnej výbavy, na základe ktorej pri orientácii vo svete konštruujeme opozíciu vlastné vz. cudzie (cudzie je to, čo je pre organizmus neasimilovateľné, „nestráviteľné"; rozsiahly výklad tohto javu podáva publikácia Dolník a kol., 2015). Podľa citovanej práce našej asimilačnej báze (odhliadnuc od našej biologickej stránky) je vlastná kognitívna, emocionálna, hodnotová (axiologická), behaviorálna a akčná stránka, takže niečo nie je kognitívne, emocionálne atď. asimilovateľné, čiže je kognitívne, emocionálne atď. cudzie (nejde, samozrejme, o izolované stránky). Na tomto pozadí aj prirodzenú jazykovú asimilačnú bázu si možno predstaviť ako členenú, a to na dispozično-behaviorálnu, znalostno-behaviorálnu a znalostno-akčnú zónu. Ak náš organizmus odmieta niečo prijať, pretože toto niečo mu je cudzie, tak to znamená, že si chráni svoj poriadok, bráni vlastnú istotu, vzdoruje narušeniu svojho poriadku, svojej existenčnej istoty. Týka sa to aj nášho psychického sveta aj sveta našej praxe. A sme nastavení aj na zachovanie nášho behaviorálno-akčného poriadku. Ide nám aj o istotu nášho jazykovo-komunikačného bytia, k čomu patrí zachovanie poriadku prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy. Asimilovateľné je to, čo tento poriadok nenarúša, alebo inak povedané, prijateľné je to, čo je kompatibilné s týmto poriadkom. Kompatibilita s poriadkom prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy je určená povahou jej zón: znalostno-akčná zóna asimiluje explicitné znalosti, pre znalostno-behaviorálnu zónu sú prijateľné implicitné znalosti, ale dispozično-behaviorálna zóna nie je kompatibilná ani s explicitnými, ani s implicitnými znalosťami. Z hľadiska kultivačnej intervencie do ovládania jazyka je najaktuálnejšia otázka zasahovania do dispozično-behaviorálnej zóny edukačným pôsobením na používateľa, ktorým sa mu sprostredkúvajú jazykové znalosti. Keďže tejto zóne, vytváranej dispozíciou na reakcie zodpovedajúce pravidlám „vpísaným" do jazykovej praxe, sú znalosti cudzie, a teda ich môžu asimilovať len znalostné zóny, dochádza k narušaniu poriadku prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy: to, čo je v kompetencii dispozično-behaviorálnej domény, sa vnáša do domény znalostí. Také edukačné pôsobenie má tieto následky:

1. Používateľ pociťuje, že sa na neho vyvíja tlak, aby vedome kontroloval svoje reakcie na základe bezznalostnej jazykovej dispozície, čo prežíva ako narušenie jeho prirodzeného ovládania jazyka. Vedomá kontrola ho posúva do polohy používateľa viac alebo menej ovládaného cudzieho jazyka, ktorý nadobúda v neprirodzenom jazykovo-akvizičnom prostredí.

2. Týmto tlakom sa nahlodáva istota používateľa so zreteľom na normálne ovládanie vlastného jazyka, spochybňuje sa to, čo prežíva ako samozrejmé, samo od

seba fungujúce, a preto nevyžadujúce pozornosť. Zneisťovanie používateľa v jeho bezznalostnom jazykovodispozičnom aspekte je útokom na jeho prirodzené jazykové sebavedomie, čo ovplyvňuje jeho komunikačnú výkonnosť a, samozrejme, podkopáva jeho jazykovú svojprávnosť.

3. Používateľ je pod tlakom, ktorý vedie k rozdvojenosti jazykovej osobnosti. Z jednej strany ho riadi jeho jazyková behaviorálna dispozícia a z druhej strany na neho vplývajú sprostredkúvané jazykové znalosti s deontickou sugestívnou silou (s „príkazom" sugestívnej sily jazykovej „autority"). Táto rozdvojenosť je rušivým javom pri používaní jazyka riadenom komunikačnou racionalitou.

Sledovaný problém je zvlášť vypuklý, ak sa – spravidla mlčky – vychádza z toho, že deskriptívne gramatické pravidlá sú generatívne pravidlá, podľa ktorých používatelia reálne tvoria gramatické štruktúry (v duchu: „Tvar podmieňovacieho spôsobu prítomného času v spisovnej slovenčine utvárame tak, že..."). Praktickosť otázky ovládania (materinského) jazyka v tejto súvislosti je extrémne výrazná.

5. ZÁVER

Otázka vzťahu jazykových znalostí k ovládaniu materinského jazyka upriamuje pozornosť na prirodzený jazykový stav používateľa ako špecifický prejav prirodzeného stavu človeka v jeho pragmatickej modalite, teda bytosti v aktívnom spôsobe existencie, ktorý je riadený princípom behaviorálno-akčnej racionality (výraz aktivita zahŕňa správanie aj konanie, čiže akciu). Tento stav je základom poriadku v jazykovej stránke osobnosti človeka a udržiavanie tohto poriadku znamená pre neho zachovávanie jazykovej istoty, istoty ovládania vlastného jazyka, spočívajúcej v tom, že pri používaní jazyka mu nezlyháva intenčno-emergentný mechanizmus, čiže prirodzená súčinnosť bezznalostnej gramatickej dispozície a implicitných aj explicitných jazykových znalostí. Táto prirodzená súčinnosť sa navodzuje a reprodukuje v procese osvojovania jazyka v komunikačných udalostiach, prostredníctvom ktorých prebieha socializácia jednotlivcov, spätá s realizáciami ich zámerov v sociálnom živote. Upínajú sa na tieto zámery, lebo nimi napĺňajú obsah svojho sociálneho života, a tak sa učia – nadobúdajú implicitné aj explicitné znalosti –, ako môžu realizovať svoje interakčné intencie, pričom môžu užívať „dar evolúcie", a to, že sa nemusia učiť techniku jazyka – jeho gramatické pravidlá –, pretože tej sa zmocňujú dispozične, vyvíjaním dispozície na gramatické správanie v súlade s pravidlami, ktoré pre nich existujú len v jazykovej praxi.

Ovládanie jazyka sa teda prirodzene kultivuje rozšírenou reprodukciou prirodzeného jazykového stavu používateľov. Ňou sa nenarúša fungovanie intenčno-emergentného mechanizmu tým, že by sa emergencii výrazových prostriedkov kládli prekážky ich vedomou kontrolou, ktorá vnáša neistotu do jazykového citu používateľa (do jeho gramatickej asimilačnej bázy) a oslabuje koncentráciu na komunikačnú intenciu. Istota jazykového citu sa prejavuje v emergentnej istote, ktorá je

jedným z predpokladov komunikačnej istoty. Jej druhým predpokladom sú implicitné aj explicitné znalosti týkajúce sa účinnosti jazykových prostriedkov používaných v istých interakčných podmienkach. Istota používateľa jazyka v tomto aspekte spočíva v tom, že si suverénne počína pri realizácii svojich komunikačných zámerov a nepociťuje ohrozenie tejto suverenity. Rozšírená reprodukcia prirodzeného jazykového stavu používateľa ako proces, ktorým sa kultivuje ovládanie jazyka, je tak spätá s jeho sklonom k zachovaniou emergentnej a komunikačnej istoty. Jeho emergentno-komunikačná istota je podmienená tým, že sa nenarúša prirodzená súčinnosť bezznalostnej gramatickej dispozície a znalosťami podloženého komunikačného správania a konania. Pocit, resp. vedomie tejto istoty je v základe stavu komunikačného komfortu. Byť v tomto stave znamená prežívať optimálnu emergentno-komunikačnú istotu (pojem „komunikačný komfort" sa objasňuje v práci Dolník, 2016). Kultivovanie ovládania jazyka je viazané na predstavu komunikačného komfortu. Ako komunikanti chceme byť stále v stave, že suverénne ovládame komunikačné udalosti, do ktorých sme zapájaní, čoho predpokladom je fungovanie prirodzeného jazykového poriadku. Sklon ku komunikačnému komfortu podporuje konštituovanie komunikačných formácií, chápaných ako sociálne útvary vytvárané jednotlivcami v opakovaných interakčných situáciách, v ktorých udržiavajú vlastnú komunikačnú kontinuitu a dejinnosť. V citovanej práci sa podčiarkuje, že komunikačné formácie vznikajú opakovanými návratmi k vlastným komunikačným interakciám, čiže udržiavaním reťazca nadväzovaní na predchádzajúce komunikačné interakcie, a teda konštruovaním vlastných komunikačných dejín, a vyzdvihuje sa aj to, že komunikačným formáciám jej členovia pripisujú význam „podporujúca pocit domovskej istoty". Tento „domov" je preferovaným miestom kultivovania ovládania jazyka.

Bibliografia

DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012.

DOLNÍK, Juraj: Gramatika a gramatická dispozícia. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 5 – 6, s. 255 – 267.

DOLNÍK, Juraj a kol. (2015): Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: IRIS 2015.

FANSELOW, Gisbert – FELIX, Sascha W.: Sprachtheorie 1. Grundlagen und Zielsetzungen. München: Wilhelm Fink Verlag 1993.

HAUSER, M. D., CHOMSKY, Noam, & FITSCH, Tecomseh W.: The faculty of language: what is it, who has it, and how did it evolve? Science, 2002, 298, s. 1569 – 1579.

CHOMSKY, Noam: Rules and Representations. Nem. preklad: Regeln und Repräsentationen. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1981.

CHOMSKY, Noam: What Kind of Creature Are We? Nem. preklad: Was für Lebewesen sind wir? Berlin: Suhrkamp Verlag 2016.

SEARLE, John R.: The Construction of Social Rules. Nem. preklad: Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. 3. Aufl. Berlin: Suhrkamp Verlag 2013.

TOMASELLO, Michael: Die kulturelle Entwicklung des menschlichen Denkens. 5. Auflage. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2015.